

HANDBOEK WELSTAND EN BEELDKWALITEIT WASSENAAR

5. Zonnepanelen en collectoren

Uittreksel raadsbesluit 14-12-2022	Objectcriteria
Bijlage 2	Voorbeelden objectcriteria
Bijlage 3	Toelichting
-	Lijst van beeldbepalende panden

Uittreksel raadbesluit 14-12-2021

Objectcriteria voor veel voorkomende kleine bouwwerken: zonnepanelen

Zonnepanelen voldoen aan redelijke eisen van welstand, als voldaan wordt aan onderstaande criteria. De uitzonderingen, alsook de bepalingen uit het bestemmingsplan voor panelen in tuinen, zijn nader uitgewerkt in de Toelichting: Aanpassing welstandscriteria zonnepanelen en -collectoren Bijlages 2-3 (versie april 2021, Z/21/051128/272013 bijgewerkt 8 oktober 2021, bijgewerkt 3 december 2021).

NB: de wettelijke- en beleidsregels van Rijk, provincie en gemeente, in de inleiding genoemd, gaan voor op de welstandscriteria.

NB: het gaat om energieopwekking door zonnepanelen- en collectoren voor eigen gebruik.

A Buiten het beschermde dorpsgezicht:

- Op het dak: toegestaan op alle dakvlakken;
- Beperkte opstelling in de tuin: toegestaan op het achtererf;
- Grotere opstelling in de tuin: een ontheffing krachtens artikel 4 derde lid Bijlage II Bor is mogelijk bij een goede ruimtelijke onderbouwing;
- Op bijgebouwen, schuren, carports: het hele dak;
- Als erfafscheiding;
- Monumenten en beeldbepalende panden: in principe niet zichtbaar vanaf openbaar gebied, gewogen advies van de Commissie Welstand en Cultureel Erfgoed.

B Binnen het beschermde dorpsgezicht:

- Op de daken van hoofdgebouwen, bijgebouwen, schuren en carports: voor zover niet zichtbaar vanaf openbaar gebied. Hierop zijn uitzonderingen (zie hieronder);
- Beperkte opstelling in de tuin: toegestaan op het achtererf;
- Grotere opstelling in de tuin: een ontheffing krachtens artikel 4 derde lid Bijlage II Bor is mogelijk bij een goede ruimtelijke onderbouwing;
- Als erfafscheiding;
- Monumenten en beeldbepalende panden: in principe niet zichtbaar vanaf openbaar gebied, gewogen advies van de Commissie Welstand en Cultureel Erfgoed.

Op het dak, zichtbaar vanaf de openbare weg, geen monumenten of beeldbepalend pand zijnde, gewogen advies van de Commissie Welstand en Cultureel Erfgoed:

- Panden van na 1970;
- Seriematige bouw (vijf of meer geschakelde huizen);
- Agrarische opstallen, voor zover niet met pannen of riet gedekt;
- Panden van voor 1970, niet seriematig:
 - o Kleur op kleur;
 - o Aaneengesloten rij aan de dakvoet, met gebruikmaking van vormstukken op de hoeken;
 - o Vervanging is altijd mogelijk;
 - o Geïntegreerde panelen zijn toegestaan (in de vorm van dakpannen of -leien).

Aanpassing criteria zonnepanelen en -collectoren

April 2021

Bijgewerkt 13 oktober 2021

Inhoud

Bijlage 2 Criteria

1. Objectcriteria voor veel voorkomende kleine bouwwerken: zonnepanelen

Zie Uittreksel raadsbesluit 14-12-2021

2. Voorbeelden

Bijlage 3 Toelichting

- 3.1 Voorwoord
- 3.2 Inleiding
- 3.3 Huidig beleid
- 3.4 Kaders
- 3.5 Criteria

Bijlage 2

1. Objectcriteria voor veel voorkomende kleine bouwwerken: zonnepanelen

Zie Uittreksel raadsbesluit 14-12-2022

A Buiten het beschermde dorpsgezicht:

- Op het dak: toegestaan op alle dakvlakken;
- Beperkte opstelling in de tuin: toegestaan op het achtererf;
- Grotere opstelling in de tuin: een ontheffing krachtens artikel 4 derde lid Bijlage II Bor is mogelijk bij een goede ruimtelijke onderbouwing;
- Op bijgebouwen, schuren, carports: het hele dak;
- Als erfafscheiding;
- Rijks- en gemeentelijke monumenten en beeldbepalende panden: in principe op dakvlakken die niet zichtbaar zijn vanaf openbaar gebied, gewogen na advies van de Commissie Welstand en Cultureel Erfgoed.

2. Voorbeelden

Platte daken mogen volledig bedekt worden met zonnepanelen, mits de hellingshoek kleiner is dan 30 graden. Ook op monumenten, ook binnen het beschermde dorpsgezicht.

In (achter)tuinen mogen bescheiden installaties voor eigen gebruik worden opgericht, afhankelijk van het bestemmingsplan 10-12,5 m². Voor grotere installaties tot 50 m² kan een vrijstelling/ontheffing worden verleend.

Toegestaan: opstelling met beweegbare panelen, minder dan 10 m² en lager dan 3 meter.

Moderne landbouwschuren en stallen kunnen geheel bedekt worden met panelen.

Woningen van na 1970 mogen geheel bedekt worden met panelen, ook de vanaf de straat zichtbare dakvlakken, ook in het beschermde dorpsgezicht.

Alle bijgebouwen op het eigen erf mogen geheel belegd worden met panelen, tenzij het om monumentale of beeldbepalende bouwwerken gaat.

Seriematig gebouwde huizen mogen aan de zichtbare voorkant zonnepanelen op het dakvlak, mits uniform. Dit mag geclusterd of aaneengesloten. Kleur op kleur heeft in de vooroorlogse bebouwing de voorkeur.

Half vrijstaande bebouwing met samengestelde kappen zijn niet erg geschikt voor (veel) zonnepanelen. Het platte dakvlak en de vlakke dakkappen bieden enige ruimte.

Toegestaan: een scherm of schutting van panelen of collectoren, bijvoorbeeld voor de zwembadverwarming.

Niet toegestaan in het beschermde dorpsgezicht want:

- zichtbaar vanaf openbaar gebied
- zwart op rood
- tegen de noklijn geclusterd in plaats van een doorlopende strook aan de dakvoet.

Toegestaan in het beschermd dorpsgezicht, mits niet zichtbaar vanaf openbaar gebied.

Zichtbaar vanaf openbaar gebied niet toegestaan want:

- Geen doorlopende lijn of geclusterd in een rechthoek

NB: seriematig, dus zwart op rood is toegestaan.

Toegestaan in het beschermd dorpsgezicht, mits niet zichtbaar vanaf openbaar gebied.

Zichtbaar vanaf openbaar gebied niet toegestaan want:

- Geen doorlopende lijn of geclusterd in een rechthoek;
- Tegen de noklijn.

NB: seriematig, dus zwart op rood is toegestaan.

Toegestaan buiten beschermd dorpsgezicht.

Daarbinnen niet want het is niet een doorlopende strook of een cluster.

Jaren '30: aan de achterzijde toegestaan.

Aan de voorzijde toegestaan, mits buiten het beschermde dorpsgezicht.

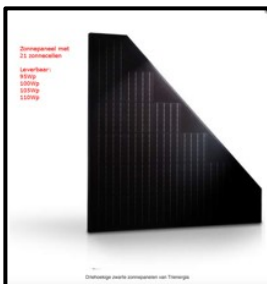
Daarbinnen niet, want niet een doorlopende strook en niet kleur op kleur.

Gekleurde panelen, panelen in de vorm van pannen, geïntegreerde panelen en vormstukken, dit alles is verkrijgbaar. De kosten zijn wel hoger en de opbrengst minder, maar er is een keuze en de techniek is nog lang niet uitontwikkeld.

Een mast ten dienste van de eigen woning kan in de achtertuin geplaatst worden. Een fundering is wel nodig.

Een doorlopende strook aan de dakvoet met vormstukken tegen de hoekkepers en in de juiste kleur is in de meeste gevallen acceptabel (gewogen oordeel).

Bijlage 3 Toelichting

3.1. Voorwoord

In de jaren '20 van de 20ste eeuw werd een antennewoud verwijderd, een ontzagwekkende hoeveelheid houten radioantennes, nu geheel verdwenen uit het collectieve geheugen. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen eerst de metalen TV-antennes op het dak, toen de schotelantennes aan de muren. Al deze verdwenen installaties werden gezien als ontsierend en werden met wisselend succes bestreden. Tegenwoordig zijn het alleen nog de zendmasten voor het mobiele netwerk waarvoor welstandsregels worden opgesteld.

In de jaren '20 van de 20ste eeuw had niemand een vermoeden van het opraken van fossiele brandstoffen, het opwarmen van de aarde of het stijgen van de zeespiegel. De tijden zijn veranderd en het klimaat houdt ons allen bezig. Velen willen een steentje bijdragen aan de klimaatdoeleinden die internationaal en nationaal, maar ook op gemeentelijk niveau gesteld zijn. De gemeente Wassenaar stelt zich op het standpunt dat iedere burger, die dat wil in de gelegenheid gesteld moet worden dat te doen.

Om de juiste balans te vinden zijn er wel regels verbonden aan het gerechtvaardigd verlangen bij te dragen aan vermindering van de CO₂-uitstoot.¹ De landgoederenzone Wassenaar-Voorschoten-Leidschendam-Voorburg is het op een na grootste beschermde dorpsgezicht van Nederland en het grootste deel van het beschermde gebied ligt op het grondgebied van Wassenaar. De aanwijzing van het gezicht was in 2007, de herziening van het Handboek Welstand & Beeldkwaliteit in 2010, alweer ruim 10 jaar geleden. De onstuimige groei en ontwikkeling van de zonnepanelen heeft ertoe geleid dat de welstandscriteria die toen zijn opgesteld, ver af zijn komen te staan van de dagelijkse praktijk.

Daarom is door de portefeuillehouder aan de raad toegezegd binnen afzienbare tijd te komen met een herijking/aanscherping van het beleid t.a.v. zonnepanelen in het beschermd dorpsgezicht, zodat voldaan wordt aan de eisen van deze tijd.

Op basis van de ingediende zienswijze is de Toelichting bijgewerkt. De ingrepen zijn redactioneel van aard en hebben geen consequenties voor de criteria.

¹ Stroomgebruik door consumenten levert maar een relatief klein aandeel in de CO₂-uitstoot van Nederland. De omslag naar groene stroom is nog steeds sneller en makkelijker te realiseren, door niet dak-voor-dak op te wekken, maar door contracten af te sluiten doe duurzaam opgewekte stroom leveren (VK, 1mei). Het isoleren van woningen draagt aanzienlijk meer bij aan de reductie. Dat is ook waar de Regionale Energie Strategie (RES) op inzet.

3.2. Inleiding

De welstandscriteria voor zonnepanelen (2010) zijn verouderd en lopen niet meer in de pas met de technische en maatschappelijke ontwikkelingen op dit gebied. Ook de (on)mogelijkheden vanuit het bestemmingsplan worden meer en meer als beperkend ervaren. De gemeente streeft er naar een aanzienlijke bijdrage te leveren aan de landelijke klimaatdoelstellingen. Een verruiming van de mogelijkheden panelen voor eigen gebruik te plaatsen past binnen dit streven. Er komt geen nieuw beleid, maar het huidige beleid wordt aangepast aan de recente ontwikkelingen

De mogelijkheden tot opstellingen buiten het dak van het eigen huis worden onvoldoende benut. Het zogenoemde zonnedelen, maar ook carports, schuren en opstellingen op het erf of in de tuin vallen vooralsnog buiten het blikveld van de burger en de beleidsmaker. In de toekomst is het beleid er derhalve op gericht het opwekken van zonne-energie voor particuliere huishoudens ook te stimuleren op andere plaatsen dan de nu gangbare posities. De onlangs opgerichte Wassenaarse Energie Coöperatie (WEC) is een eerste, belangrijke stap daartoe. Daarnaast worden ook de mogelijkheden verruimd om panelen op of bij monumenten en in het beschermde dorpsgezicht te plaatsen, zij het onder voorwaarden.

De verruiming van de mogelijkheden gaat niet ten koste van de leefomgeving in de context van de Omgevingswet. De bijzondere waarden van het beschermde dorpsgezicht staan niet ter discussie. De basis voor de beoordeling, zoals geformuleerd in het Handboek Beeldkwaliteit blijft dat het uitgangspunt is dat de collectoren en/of panelen zo min mogelijk storend aanwezig zijn. De positie en omvang dienen aan te sluiten bij de bestaande karakteristiek van het gebouw en de omgeving.

Duurzaamheid en beeldkwaliteit zijn schijnbaar tegengestelde begrippen. In de aanloop naar de Omgevingswet is de benadering van de herijking niet sectoraal, maar integraal. Daarbij zijn de uitgangspunten van de Regionale Energie Strategie (RES) en de Structuurvisie Wassenaar 2025 *Landgoed aan Zee* richtinggevend. In de eerste wordt benadrukt dat in de transitie van fossiele energie naar wind- en zonne-energie natuur en landschap ontzien dienen te worden. In de tweede wordt binnen de ruimtelijke kwaliteiten van het beschermd dorpsgezicht aandacht gevraagd voor het duurzaamheidsaspect en de energietransitie.

In het Besluit kwaliteit leefomgeving (Bkl), een AMvB behorend bij de Omgevingswet zijn instructies opgenomen voor de omgang met het erfgoed. Bij het vaststellen van omgevingsplannen dient het belang van het erfgoed nadrukkelijk te worden meegewogen en dienen regels te worden opgesteld die ontsiering voorkomen (§ 5.130 werkversie 8 januari 2021). De gemeente heeft zelf de vrijheid invulling te geven aan wat tot de omgeving van het monument of het beschermde dorpsgezicht behoort en te bepalen wanneer sprake is van aantasting. NB: ook het groen in de gemeente vertegenwoordigt cultuurhistorische waarden.

Behalve aan de gemeentelijke beleidskaders is de herijking/aanscherping ook getoetst aan de versoepelde landelijke richtlijnen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE), herzien 2020. Ook de richtlijnen en criteria met betrekking tot zonnepanelen in beschermde stads- en dorpsgezichten van de omliggende gemeentes (Leiden, Den Haag) zijn in de herijking betrokken.

In de nieuwe systematiek kunnen de bijgestelde criteria niet alleen helder gecommuniceerd worden naar de burger, maar ook op de lange termijn - na de inwerkingtreding van de Omgevingswet -dienst doen. Daarmee voldoet Wassenaar aan de nieuwe, landelijke en regionale wet- en regelgeving.

Voor de minderheid van de gevallen blijft maatwerk mogelijk. Nieuw in de systematiek is dat de cultuurhistorische waarden, voortvloeiend uit de bestemmingsplannen nu nader zijn ingevuld, waardoor ook buitenopstellingen mogelijk worden, geheel in lijn met de nieuwe richtlijnen van de RCE, mits de natuur- en landschappelijke waarden niet onevenredig geschaad worden.

Een en ander integraal beoordelend leidt het herijkte beleid ertoe dat de plaatsing van zonnepanelen wel altijd voor iedere burger mogelijk zal zijn, maar niet altijd op de meest gunstige plek op het eigen huis. Dat betekent de terugverdiëntijd, die in het afgelopen decennium van 20 jaar 6 jaar is teruggelopen weer wat opschuift. Daarbij is de verwachting dat binnen afzienbare tijd iedere burger kan deelnemen aan initiatieven als die van de WEC, stroomopwekking op daken elders in de gemeente.

De ontwikkelingen in zonnepanelen gaan nog steeds door en de criteria worden ontwikkeld met het oog op de langere termijn, een korte periode binnen het huidige erfgoed- en welstandsbeleid en een langere periode na inwerkingtreding van de Omgevingswet, in 2022.²

3.3. Huidig beleid

3.3.1 Welstand

Het huidig beleid, de welstandscriteria met betrekking tot zonnepanelen, is te vinden in het Handboek Welstand & Beeldkwaliteit, de herziene versie van 2010, deel 4 *Objectcriteria voor veel voorkomende kleine bouwwerken*, onder 5. Het zijn deze criteria die op verzoek van de portefeuillehouder tegen het licht worden gehouden.

5 ZONNECOLLECTOREN EN -PANELEN

Omschrijving

Zonnecollectoren zijn collectoren voor warmte-opwekking ter gehele of gedeeltelijke voorziening in de warmtebehoefte van het bouwwerk waarop of waaraan de collector is bevestigd. Zonnepanelen zijn panelen voor de opwekking van elektriciteit uit daglicht.

Beoordelingsgrondslag

Zonnecollectoren- en panelen dragen bij aan de vermindering van schadelijke uitstoten. In die zin leveren collectoren en panelen een bijdrage aan een beter leefmilieu in brede zin. Om aantasting van het leefmilieu in enge zin (beeldkwaliteit van de woonomgeving) te voorkomen dienen ze zoveel mogelijk in het gebouw opgenomen te worden en in mindere mate als losse toevoeging te worden gebruikt. Basis voor beoordeling van de aanvragen is het uitgangspunt dat de collectoren en/of panelen zo min mogelijk storend aanwezig zijn. De positie en omvang dienen aan te sluiten bij de bestaande karakteristiek van het gebouw en de omgeving.

² NB: de regels zijn voor zonnepanelen en -collectoren, maar in de meeste gevallen zal het gaan om panelen die stroom geheel of gedeeltelijk opwekken voor eigen gebruik. Afhankelijk van het type huis en de gezinssamenstelling gaat het meestal om 6 tot 12 panelen. De panelen zijn door middel van kabeltjes verbonden met een kastje, dat gemiddeld minder lang meegaat dan de panelen zelf. Zonnecollectoren zijn verbonden met een boiler, met als doel het verminderen van gasverwarming in de CV-ketel en besparen dus op gas, niet op elektriciteit. Per woning volstaat meestal een enkele collector. Voor het klimaat is een combinatie het meest ideaal. Enkel collectoren leveren een kleinere bijdrage dan panelen en zijn ook nog duurder. Wel nemen ze veel minder ruimte in op het dakoppervlak.

Toetsingscriteria

1. Voorbeeldwerking:

- Indien in de oorspronkelijk bouwtekening een voorstel voor een zonnecollector of -paneel is opgenomen, is deze maatgevend (het verdient aanbeveling in voorkomende nieuwbouwgevallen reeds een standaard in de plantekening op te laten nemen).
- Een reeds aanwezige en goedgekeurde zonnecollector of -paneel binnen een straat of bouwblok dient als voorbeeld voor aanvragen binnen het blok.

2. Afmetingen en positie:

Het dakvlak bestaat hoogstens voor de helft uit panelen of collectoren en dakkapellen en/ of -ramen tenzij in het oorspronkelijke bouwplan een groter percentage is voorzien.

- De zonnecollector of -paneel in een schuin dak bevindt zich horizontaal bij voorkeur in het stramien van de horizontale geleding van de gevel of het dakvlak.
- Bij ligging op een plat dak:
 - de afstand tot de dakrand is minimaal gelijk aan de hoogte van de collector;
 - de hellingshoek is kleiner dan 25°;
 - de hoogte is horizontaal gemeten max. 1,50 m.

N.B. zie ook afbeeldingen bij de criteria voor dakkapellen en -ramen

De beoordelingsgrondslag is in wezen ongewijzigd, maar het toetsingskader wordt aangepast aan de huidige eisen des tijds. De criteria gelden niet voor monumenten, maar wel in het beschermde dorpsgezicht. In paragraaf 4.2 van het Handboek Beeldkwaliteit is een en ander als volgt geformuleerd:

b. De objectcriteria zijn van toepassing op de vergunningsplichtige bouwwerken, binnen het Beschermd Dorpsgezicht. Ontwerpen voor deze bouwwerken worden altijd om advies aan de welstands- en monumentcommissie voorgelegd.

c. De objectcriteria zijn niet van toepassing op bouwwerken bij, op of aan Beschermd Rijks- of Gemeentelijke Monumenten. Deze bouwaanvragen dienen altijd om advies te worden voorgelegd aan de welstands- en monumentcommissie.

d. De objectcriteria zijn van toepassing buiten het beschermde gezicht voor zover de criteria uit Bijlage II van het Bor niet van toepassing zijn.

Het punt onder d is inmiddels achterhaald omdat in 2017 de gemeente een welstandsvrij gebied heeft aangewezen, waar de objectcriteria niet (meer) van toepassing zijn.

De regeling is hoe dan ook beknopt en laat veel ruimte aan interpretatie (zie de gele arcering). Zo blijft het altijd mogelijk van de objectcriteria af te wijken en door te klikken naar de gebiedscriteria en de algemene criteria indien een standaardoplossing tot ongewenste gevolgen blijft. Maar wat ongewenst is, daar laat de nota zich niet over uit. Daarbij zijn de gebiedscriteria voor veel voorkomende kleine bouwwerken overwegend niet van toepassing.

Termen als 'bij voorkeur' zijn niet hard en de 50 % regel kan in sommige gevallen te veel zijn, maar in andere gevallen te weinig. Denk aan bijgebouwen of platte daken.

Over de plaatsing staat 'horizontaal in het stramien van de horizontale geleding van het dakvlak'. Echter lang niet alle dakvlakken zijn horizontaal geleed - denk aan samengestelde kappen – en de eis van horizontaliteit lijkt nogal willekeurig.

NB: horizontaal is 3 x 2 panelen, maar ook 6 x 1. Horizontaal is langs de dakvoet, maar ook langs de noklijn. Horizontaal is ook twee rijen van drie, verspringend ten opzichte van elkaar. In het verleden zijn juist deze opstellingen vanuit redelijke eisen van welstand afgewezen, zonder daarbij naar de gebiedscriteria te verwijzen, maar (niet met zoveel woorden) naar de beoordelingsgrondslag.

Het oordeel van de commissie was in deze gevallen goed te volgen, maar niet te herleiden tot de criteria. Voldaan werd immers aan de afmetingen m.b.t afmetingen en positie.

Al met al genoeg redenen om een nieuw stelsel te ontwerpen dat voor iedereen begrijpelijk is, waarbij van tevoren duidelijk is wat kan en wat niet kan en vooral om iedere burger in ieder geval een mogelijkheid te bieden panelen te plaatsen.

3.3.2 Bestemmingsplan

Wassenaar heeft bij het opstellen van een nieuw stelsel de ambitie wezenlijk bij te dragen aan de klimaatdoelstellingen, maar tegelijkertijd neemt de gemeente haar verantwoordelijkheid in het beschermen van de bijzondere waarden van het beschermde dorpsgezicht, daarbij nadrukkelijk inbegrepen het groen. Het is niet moeilijk voor te stellen dat het plaatsen van zonnepanelen en tegelijkertijd bomen te kappen om meer zonlicht te genereren op gespannen voet staan met elkaar.

Desalniettemin zijn ook de ontwikkelingen met betrekking tot zonnepanelen in tuinen volop in beweging. Masten en tribuneopstellingen (categorie 'overige bouwwerken') passen dikwijls al binnen de regels van het bestemmingsplan, meestal 10 of 12,5 m² maar veel gebruik wordt niet gemaakt van de bestaande mogelijkheden. Ook is in sommige gevallen een ontheffing mogelijk uit te breiden naar 50 m².

In de bestemmingplannen bestaat het onderscheid tussen Wonen-1 en Wonen-2, maar de dubbelbestemming cultuurhistorie, het maximale oppervlak en de bouwhoogte van overige bouwwerken zijn wel de grootste gemeenschappelijke deler. De belangrijkste bestemmingsplannen binnen het beschermde dorpsgezicht zijn Villawijken (2010), Prinsenwijk (2016) en Landelijk gebied (2015). In Centrum speelt het minder, omdat hier minder grote tuinen zijn. Opvallend is dat net als het Handboek Beeldkwaliteit de meeste bestemmingsplannen zijn opgesteld voor de grote doorbraak van zonnepanelen.

In principe geldt de regeling voor over overige of andere bouwwerken:

Villawijken: andere bouwwerken, Wonen-1 en Wonen-2: 3 meter hoog, 12,5 m² (gezamenlijk). Dubbelbestemming cultuurhistorie: cultuurhistorische waarden mogen niet onevenredig worden aangetast. Indien de tuinaanleg (aanzienlijk) verstoord wordt, of bomen gekapt voor de installatie van panelen, dan is sprake van een onevenredige aantasting. Bij dezen vast te leggen (Welstandscriteria § 2.5.1.B).

Prinsenwijk: Woondoeleinden-2, andere bouwwerken, 3 meter hoog (erfscheiding 2 meter), geen maximum oppervlak (wel een welstandscriterium).

Landelijk gebied: overige bouwwerken, 3 meter hoog, geen maximum oppervlak, wel nadere eisen mogelijk ter borging van de cultuurhistorische waarden. Bij dezen vast te leggen (Welstandscriteria § 2.5.1.B).

In afwijking van het bestemmingsplan *kan* na ontheffing vergunning worden verleend als voldaan wordt aan artikel 4 lid 3 bijlage II van het Bor en het gemeentelijk vast te stellen beleid voor de zogenoemde kruimelontheffingen.³

3. een bouwwerk, geen gebouw zijnde, of een gedeelte van een dergelijk bouwwerk, mits wordt voldaan aan de volgende eisen:

- a. niet hoger dan 10 m, en
- b. de oppervlakte niet meer dan 50 m²;

Het verlenen van een vergunning na ontheffing dient wel ruimtelijk onderbouwd te worden. Er mag geen strijd zijn met een goede ruimtelijke ordening. Zie verder § 2.5.1.B, criteria.

Direct na plaatsing is er geen ondergroei omdat de draagconstructie in de bodem verankerd is. Dit effect is echter van tijdelijke aard.

Voor zover nadere eisen mogelijk zijn, dan wel gronden voor een ruimtelijke onderbouwing van een goede ruimtelijke ordening, zijn criteria opgenomen binnen de herijkte welstandssystematiek. Nieuw is dat onder de cultuurhistorische waarden ook tuin- en landschappelijke waarden zijn begrepen.

³ Een regeling voor zonnepanelen is vooralsnog niet in het gemeentelijke beleid opgenomen, maar onderhavige criteria voorzien in deze leemte. Na invoering van de Omgevingswet bestaan de zogenaamde kruimelgevallen niet meer. Het onderscheid tussen artikel 2.12, eerste lid, onderdeel a, sub 2° en 3° van de Wabo vervalt. Een belangrijke reden voor de kruimelgevallenregeling was dat de reguliere procedure gevolgd kon worden. Bij invoering van de Omgevingswet is de procedure voor een [omgevingsplanactiviteit](#) standaard de reguliere, waarmee geen noodzaak meer is voor de kruimelregeling. Beleid van de gemeente over toepassing van de kruimellijst dat in beleidsnota's is vastgelegd, kan nog steeds worden gebruikt. Dat geldt nog steeds na de inwerkingtreding van de Omgevingswet.

3.4. Kaders

De her geformuleerde welstandscriteria sluiten aan op de laatste richtlijnen van de RCE en op de criteria van omringende gemeentes.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft 25 juni 2020 versoepelde richtlijnen opgesteld voor zonnepanelen op en bij monumenten. Deze richtlijnen zijn in de herijkte systematiek van Wassenaar integraal overgenomen. Met name de richtlijnen voor de seriematige jaren '30-woningen en de landhuizen en buitenplaatsen zijn toepasselijk. Het spreekt vanzelf dat de monumenten niet beschadigd mogen worden (dus een reversibele ingreep).

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

Meer mogelijkheden voor zonnepanelen op erfgoed

Gemeenten hebben de mogelijkheid een vergunning te verlenen voor het plaatsen van zonnepanelen op erfgoed **in het zicht**, als plaatsing uit het zicht niet mogelijk is. De criteria voor het verlenen van een vergunning zijn voortaan de mate van visuele verstoring van het erfgoed en of er sprake is van een zorgvuldig afgewogen ontwerp. Dat staat in het nieuwe adviesbeleid van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE). Zo kunnen gemeenten bijdragen aan het landelijke beleid dat past binnen het Klimaatakkoord.

Dit blijft hetzelfde: uit het zicht

Voor een vergunning:

- a. De panelen zonder spiegeland zijn zorgvuldig geplaatst.
- b. Er gaan geen cultuurhistorische waarden verloren.

Industrieel erfgoed
Het benutte dakvlak in dit voorbeeld is zichtbaar vanuit de openbare ruimte. Alleen mogelijk met een zorgvuldig ontworpen plan.

Kerk
De bijzondere dakvorm, dakbedekking en cultuurhistorische waarden maken zonnepanelen in het zicht hier niet wenselijk.

Landhuis/buitenplaats
Soms is het mogelijk om de zonnepanelen elders op het perceel te plaatsen zonder waardevolle groenaanleg aan te tasten.

Dit is nieuw: in het zicht

Voor een vergunning:

- a. Het is niet mogelijk om zonnepanelen uit het zicht te plaatsen.
- b. Elders opwekken voor eigen gebruik is niet mogelijk of rendabel.
- c. Er wordt er geen cultuurhistorische groenaanleg gekapt.
- d. Er is een zorgvuldig ontworpen plan opgesteld en visuele verstoring wordt voorkomen.

Grachtenpanden
De matzwarte panelen in dit voorbeeld zijn zorgvuldig uit het zicht geplaatst.

Jaren 30-woningen
In dit voorbeeld zijn rode panelen op de rode daken geplaatst volgens een seriematig ontwerp.

Pandeigenaren: vergunning aanvragen bij gemeente

- a. Voor het plaatsen van zonnepanelen is altijd een vergunning nodig.
- b. Het beleid van de gemeente is altijd leidend en kan afwijken van het beleid van de RCE.
- c. Bij bijzondere panden kan de RCE gevraagd worden om advies.

Ga voor alle voorwaarden en categorieën naar de publicatierreeks zonne-energie en erfgoed: www.cultureelerfgoed.nl/duurzaam

<https://www.cultureelerfgoed.nl/actueel/nieuws/2020/06/25/rce-versoepelt-adviesbeleid-zonnepanelen>

Gemeente Leiden:

Uitgangspunt

Het uitgangspunt is dat zonnepanelen niet zichtbaar zijn vanuit de openbare ruimte. Bij panden gelegen in een beschermd stadsgezicht en bij monumenten weegt de zichtbaarheid van de panden vanuit de openbare ruimte en de inpassing van zonnepanelen bij de architectuur van het pand zwaarder dan de optimale plaatsing van de panelen. Dit kan tot gevolg hebben dat het rendement minder hoog is omdat de panelen niet optimaal op de zon zijn georiënteerd.

In een historische omgeving hebben zichtbare zonnepanelen een grote invloed op het straatbeeld en de samenhang van het stadsgezicht. De uitstraling van het zonnepaneel met het contrasterende materiaal tast het historische dakaanzicht sterk aan.⁴

⁴http://decentrale.regelgeving.overheid.nl/cvdr/XHTMLoutput/Historie/Leiden/650324/CVDR650324_1.html

In 's Gravenhage geldt binnen het beschermde stadsgezicht een vergunningplicht voor zonnepanelen, tenzij het achterdakvlak niet naar openbaar gebied is gericht. Voor monumenten geldt altijd een vergunningplicht. Bij de beoordeling wordt per geval gekeken wat mogelijk is. Kleur op kleur is daarbij een belangrijk criterium.

3.5. De criteria toegelicht: zonnecollectoren en -panelen

3.5.1. Eenvoudige toets

3.5.1.A Buiten het beschermde dorpsgezicht

In groen het welstandsvrije gebied van de gemeente. Zonnepanelen zijn vrijwel altijd mogelijk.

[vrijhttps://decentrale.regelgeving.overheid.nl/cvdr/xhtmloutput/Actueel/Wassenaar/CVDR602044.html](https://decentrale.regelgeving.overheid.nl/cvdr/xhtmloutput/Actueel/Wassenaar/CVDR602044.html)

Buiten het beschermde dorpsgezicht is vooraf geen toetsing aan welstandscriteria. De gemeente heeft ervoor gekozen dit gebied als welstandsvrij aan te wijzen. In de meeste gevallen is geen strijd met het bestemmingsplan of Bijlage II van het Bor, dus is het plaatsen vergunningvrij, tenzij sprake is van een welstandsexces, dan wel sprake van een monument of beeldbepalend pand.

Zonnepanelen mogen:

- Op het dak: voor, zij en achter, geheel of gedeeltelijk.
- Aan de gevel
- Op bijgebouwen, schuren, carports: het hele dak
- In de achtertuin: mits passend in het bestemmingsplan (overige bouwwerken)
- Als erfscheiding: zij- en achtertuin, mits passend in het bestemmingsplan

Artikel 2.6 van Bijlage II van het Bor.

Geen vergunning is vereist voor:

6. een collector voor warmteopwekking of een paneel voor elektriciteitsopwekking op een dak, mits wordt voldaan aan de volgende eisen:

- a. indien op een schuin dak:
 - 1°. binnen het dakvlak,
 - 2°. in of direct op het dakvlak, en
 - 3°. hellingshoek gelijk aan hellingshoek dakvlak,
- b. indien op een plat dak: afstand tot de zijkanten van het dak ten minste gelijk aan hoogte collector of paneel, en
- c. indien de collector of het paneel niet één geheel vormt met de installatie voor het opslaan van het water of het omzetten van de opgewekte elektriciteit: die installatie aan de binnenzijde van een bouwwerk is geplaatst;

Voor beeldbepalende panden en monumenten gelden dezelfde mogelijkheden, met uitzondering van de dakvlakken die goed zichtbaar zijn vanaf openbaar gebied.

Exces:

Denk daarbij aan sterk reflecterende panelen of een buitenstelling die de hele tuin in beslag neemt.

Bestemmingsplan:

De meeste bebouwing (voornamelijk woonhuizen) valt binnen het bestemmingsplan Hofcamp. Dit bestemmingsplan zegt het volgende:

Wonen-2 overige bouwwerken, artikel 17.2.10:

In de achtertuinen mogen tot 3 meter hoog en 10 m² (gezamenlijk) overige bouwwerken worden opgericht. Te denken valt aan stellages, masten en lijnopstellingen. Deze mogelijkheden zijn er niet in de voortuinen. Bovendien geldt de vereiste dat de overige bouwwerken een functionele verbondenheid hebben met het hoofdgebouw. Energie opwekken ten dienste van derden mag dus niet.

Nota bene: Rijksdorp ligt ook binnen het welstandsvrije gebied, maar hier geldt een ander bestemmingsplan en mogen de cultuurhistorische waarden, waaronder het groen, niet onevenredig geschaad worden.

In afwijking van het bestemmingsplan *kan* na ontheffing vergunning worden verleend als voldaan wordt aan artikel 4 lid 3 bijlage II van het Bor en het gemeentelijk vast te stellen beleid voor de zogenoemde kruimelontheffingen.⁵

3. een bouwwerk, geen gebouw zijnde, of een gedeelte van een dergelijk bouwwerk, mits wordt voldaan aan de volgende eisen:

- a. niet hoger dan 10 m, en
- b. de oppervlakte niet meer dan 50 m²;

Het verlenen van een vergunning na ontheffing dient wel ruimtelijk onderbouwd te worden. Er mag geen strijd zijn met een goede ruimtelijke ordening. In een goede onderbouwing kan onder andere het zichtbaarheids criterium een rol spelen in relatie tot het algemeen belang (van het gebruik van zonne-energie). Maar ook andere algemene belangen spelen een rol, zoals het behoud van cultuurhistorische waarden (gebouwd, landschappelijk en groen). Het algemeen belang van het gebruik van zonne-energie weegt zwaar, maar minder zwaar of zelfs helemaal niet indien voor een optimaal rendement (waardevolle) bomen gekapt moeten worden. In de beoordeling worden ook mogelijke alternatieven betrokken, plaatsing elders op het eigen terrein of buiten het eigen terrein door te participeren in bijvoorbeeld de Wassenaarse Energie Coöperatie.

Het algemene belang van beheer en behoud van de aanwezige cultuurhistorische waarden (o.a. de gebouwde omgeving, structuren, landschap, beplantingen, bomen) en Natuur (biodiversiteit, flora en fauna, Natuur Netwerk Nederland) zal dus in de ruimtelijke afweging zwaarder kunnen en in veel gevallen moeten wegen. Dit gelet op de “groene” en “cultuurhistorische” doelen die de gemeente nastreeft en ook met name binnen de status van de gemeentelijk en rijks aangewezen beschermde gezichten, monumenten en beeldbepalende panden.

Het is van belang dat voor het voeren van een ontheffingenbeleid voor zonnepanelen aansluiting met en onderbouwing voor wordt gezocht in de structuurvisie “Wassenaar, Landgoed aan zee 2017”. De structuurvisie is de “voorloper” van de omgevingsvisie die verplicht is in kader van de systematiek van aanstaande Omgevingswet. Zowel omgevingsvisie als het voeren van een ontheffingenbeleid zijn onderdeel van de vereiste samenhangende benadering via o.a. de beleidscyclus in de aanstaande Omgevingswet.

 In dit kader is ervoor gekozen dezelfde criteria voor deze grote opstellingen te hanteren als binnen het beschermde dorpsgezicht (zie hieronder § 2.5.1.B).

⁵ Zie noot 3.

3.5.1.B Binnen het beschermde dorpsgezicht

De rode draad in het nieuwe stelsel is de zichtbaarheid van de installaties. De zichtbaarheid is van oudsher een criterium, in Wassenaar vastgelegd in de beoordelingsgrondslag en in de omringende gemeentes als Leiden en Den Haag, met eveneens grote beschermde dorpsgezichten, in criteria uitgewerkt.

Voor het beschermde dorpsgezicht gelden dezelfde mogelijkheden als voor monumenten en beeldbepalende panden buiten het beschermde dorpsgezicht.

- Op het dak: voor zover *niet* zichtbaar vanaf openbaar gebied en voldaan wordt aan de criteria uit het Bor artikel 2.6 Bijlage II;
- Op het dak: voor zover wel zichtbaar vanaf openbaar gebied en voldaan wordt aan redelijke eisen van welstand;
- Op (vergunningplichtige) bijgebouwen, schuren, carports, voor zover niet storend zichtbaar: het hele dak;
- In de achtertuin: mits passend in het bestemmingsplan (overige bouwwerken) en voldaan wordt aan redelijke eisen van welstand;
- Idem met ontheffing krachtens artikel 4 lid 3 Bijlage II van het Bor.
- Als erfscheiding: zij- en achtertuin, mits passend in het bestemmingsplan (overige bouwwerken) en voldaan wordt aan redelijke eisen van welstand.

Redelijke eisen van welstand:

Op het dak (zichtbaar vanaf openbaar gebied, voor 1970, niet seriematig)

- Kleur op kleur;
- Een aaneengesloten rij aan de dakvoet, met gebruikmaking van vormstukken;
- Vervanging is altijd mogelijk;
- Geïntegreerde panelen zijn toegestaan (in de vorm van dakpannen/ -leien);
- Niet op monumenten en beeldbepalende panden.

In de tuin

- Niet zichtbaar vanaf openbaar gebied;
- Op 2 meter afstand van de erfafscheiding (in verband met schaduwwerking);
- Het kappen van bomen is gebonden aan een vergunning, Indien de plaatsing van een opstelling van zonnepanelen in de tuin ten koste gaat van monumentale of beeldbepalende tuinaanleg, daarbij inbegrepen 'groene' zichtlijnen, is dat in strijd met redelijke eisen van welstand. Ook het kappen van de soorten, genoemd in de regeling m.b.t. de kapvergunning ten behoeve van een opstelpunt van zonnepanelen is in strijd met redelijke eisen van welstand;
- De onderzijde van het opstelpunt, frame of tribune is tenminste 60 centimeter boven maaiveld, de bovenzijde maximaal 3 meter. Indien geclusterd of in rijen, niet meer dan drie panelen aaneengesloten, met telkens tussen de rijen en de clusters een open strook van 20 centimeter. Op deze wijze is een ondergroei van schaduwplanten, kruiden of mossen mogelijk;

Erfscheidingsen:

- Regelmatige plaatsing.

3.5.2. Gewogen toets

Als op de niet-zichtbare dakvlakken van het hoofdgebouw niet het gewenste rendement uit zonnepanelen gehaald kan worden en ook bijgebouwen en tuinen ontoereikend zijn (of er eenvoudigweg niet zijn), is in specifieke gevallen het toch mogelijk zonnepanelen zichtbaar te plaatsen, ook op erfgoed (monumenten en beeldbepalende panden). Omdat die gevallen zo specifiek zijn (maatwerk) is altijd een vooroverleg aan te bevelen.

Bijzondere gevallen:

- *Agrarische opstallen*, bijgebouwen, stallen en schuren. In principe leent het hele dak zich voor zonnepanelen, mits geen pannen of riet.
- *Seriematige bouw*: hier zijn trendsetters op het voordakvlak. Een uniform beeld is het criterium.
- *Bebouwing na 1970*: ter beoordeling van de cie.
- *Nieuwe technieken*: de industrie beweegt mee met de klimaatdoelinden en de welstandscriteria. Betaalbare keramische panelen in de vorm en de kleur van oude holle pannen zijn geen *Science Fiction* meer.
- *Nieuwbouw*: geïntegreerde plaatsing

Erfgoed:

Industrieel erfgoed

Fabrieksgebouwen en ander industrieel erfgoed passen qua karakter goed bij het technische uiterlijk van zonnepanelen. In principe kan een groot deel van het dakvlak gevuld worden mits:

- In kleur gelijk, de panelen monochroom zijn (een dekkend geheel), dus grijs op grijs of rood op rood.
- Mocht het dakvlak zich niet lenen voor een gehele bedekking, bijvoorbeeld vanwege dakkapellen en andere onderbrekingen van het dakvlak, dan kan in overleg met de commissie gekozen worden voor een lineaire opstelling van de panelen, bijvoorbeeld langs de hele dakvoet. Ook hier geldt kleur op kleur.

Seriematige bouw

Seriematige bouw leent zich eveneens goed voor maatwerk oplossingen. Het gaat dan om rijtjeswoningen, vaak sociale woningbouw. Maar ook valt te denken aan de platte daken van de portieketageflats uit de wederopbouwperiode.

- Van belang is een uniform, rustig beeld. Bij *kappen in langsrichting* kan gekozen worden voor bijvoorbeeld een aaneengesloten strook langs de gehele dakvoet. Een strook langs de noklijn is geen goede optie omdat de noklijn dikwijls het silhouet van de bebouwing bepaalt.
- In alle gevallen geldt dat per dakschild (woning of kavel) één rechthoekig vlak is toegestaan, bij een lange strook eventueel uitlopend in vormstukken op de hoeken. Interbellumperiode kleur op kleur.
- Bij *kappen in dwarsrichting* geldt ook het criterium dat één dakvlak per woning/kavel consequent met panelen belegd mag worden. Dat kan het gehele vlak zijn of een doorlopende lijn langs de dakvoet, Interbellumperiode kleur op kleur.
- Bij *platte daken* mag het hele plat benut worden, mits niet hoger dan 50 centimeter boven het dakvlak en de vanaf openbaar gebied zichtbare panelen een aaneengesloten lijn van hoek tot hoek vertonen, in een opgaande hellingshoek.

Overige bouwwerken

Voor scholen, boerderijen kerken, gebouwen van cultuur, zorg en andere bijzondere bouwwerken, dikwijls met grote tot zeer grote dakvlakken, zijn geen algemene criteria te formuleren. In overleg met de commissie kan gezocht worden naar een mogelijkheid om toch panelen te plaatsen, bijvoorbeeld in een doorlopende lijn vanuit de dakvoet, over de volle breedte. De *conditio sine qua non* is ook hier altijd kleur op kleur. Daarbij worden geen panelen of collectoren geplaatst op bijzondere dakvormen of -materialen. Te denken valt aan spitsen, ronde of veelhoekige daken, dakleien, zink, koper, riet of een bijzonder legpatroon.

Tuinaanleg buitenplaats

De beeldkwaliteit van Wassenaar wordt in hoge mate bepaald door het groen van de tuin- en landschapsarchitectuur. Deze beeldkwaliteit staat los van de ecologische waarde van het groen, maar het is evident dat het opwekken van elektriciteit als bijdrage aan het behalen van de klimaatdoelstellingen op gespannen voet staat met de aantasting van de groene longen. Landgoederen en buitenplaatsen zijn dikwijls op grote percelen, maar er kunnen delen van het perceel van ondergeschikt belang zijn. Bij het maatwerk gelden in de volgende welstandscriteria:

- Niet zichtbaar vanaf openbaar gebied;
- Het kappen van bomen is gebonden aan een vergunning, Indien de plaatsing van een opstelling van zonnepanelen in de tuin ten koste gaat van monumentale of beeldbepalende tuinaanleg, daarbij inbegrepen 'groene' zichtlijnen, is dat in strijd met redelijke eisen van welstand. Ook het kappen van de soorten, genoemd in de regeling m.b.t. de kapvergunning ten behoeve van een opstelpunt van zonnepanelen is in strijd met redelijke eisen van welstand;

- De onderzijde van het opstelpunt, frame of tribune is tenminste 60 centimeter boven maaiveld, de bovenzijde maximaal 3 meter. Indien geclusterd of in rijen, niet meer dan drie panelen aaneengesloten, met telkens tussen de rijen en de clusters een open strook van 20 centimeter. Op deze wijze is een ondergroei van schaduwplanten, kruiden of mossen mogelijk.

COLOFON

Bureau M&DM
mr. drs. E.H. Mattie
Archimedesweg 15
1098 JK Amsterdam
tel: 020 - 400 4567

www.mdm-advies.nl
info@mdm-advies.nl

	Leesinstructie
	Adressen staan op alfabetische volgorde. Bij complexen worden de verschillende complex onderdelen (stedenbouwkundige eenheden) gescheiden door / .Complex onderdelen (architectonische eenheden die een woonblok vormen) worden aan elkaar verbonden met een liggend streepje - of en. Indien een complex bestaat uit meerdere straatnamen wordt elke straatnaam apart genoemd op alfabetische volgorde met toevoeging van de overige complexonderdelen.
	pand
1	Achterweg 17
2	Achterweg 18
3	Achterweg 22
4	Achterweg 51
5	Admiraal Helfrichlaan 1
6	Adriaan Pauwstraat 12-36
7	Adrianastraat 1-5 / Adrianastraat 2 - Het Kerkehout 8-34 - Louisestraat 1 / Louisestraat 2-12 / Louisestraat 14-30 / Louisestraat 3-9 / Louisestraat 11-17
8	Adrianastraat 20-26 / Adrianastraat 41-45 / Mariastraat 1-23 / Mariastraat 2-26 / Johannastraat 2 / Johannastraat 1-19 / Louisestraat 32-66 / Louisstraat 19-41
9	Ammonslaantje 3
10	Ammonslaantje 15
11	Ammonslaantje 16-17
12	Ammonslaantje bij 37
13	Ammonslaantje 40
14	Atlantikwall, algemeen
15	Backershagenlaan 58
16	Baljuwstraat 1-7 / Schoutstraat 1-3 / Schoutstraat 5-7 / Schoutstraat 9-11 / Schoutstraat 2-4-Deijlerweg 165-167 / Weijermanstraat 1a-11
17	Berkenlaan 4
18	Berkenlaan 7
19	Berkenlaan 8
20	Berkheistraat 8
21	Berkheistraat 10
22	Berkheistraat 12
23	Berkheistraat 17
24	Berkheistraat 48
25	Berkheistraat ong.

26	Beukenhorstlaan 3
27	Bloemcamplaan 35
28	Bloemcamplaan 59
29	Bloemcamplaan 61
30	Bremhorstlaan 7
31	Bremhorstlaan 15
32	Bremhorstlaan 17-19
33	Bremhorstlaan 21
34	Broekweg 12a
35	Burchtlaan 30 - 32 - Kerkstraat 51b
36	Burchtplein 1 - 1a / Burchtplein 1b - 2 - 3 - 4 / Burchtplein 5 - 6 / Burchtplein 7 - 8 / Poortlaan 1-3
37	Burchtplein 15 - 16
38	Burchtplein 17 - 18 / Burchtplein 19 - 20 / Burchtplein 21 - 22
39	Buurtweg 6
40	Buurtweg 14 met hekpijlers
41	Buurtweg 27 / hek bij Buurtweg 27 / Dennenlaan 9 / Dennenlaan 9a (Clingenbosch)
41	Buurtweg bij 27 hek / Buurtweg 27 / Dennenlaan 9 / Dennenlaan 9a (Clingenbosch)
42	Buurtweg 40
43	Buurtweg 122
44	Clingendael 3 en 4
45	Clingendael bij 7
46	Clingendael ong (militair complex/object)
47	Deijlerweg 10-26
16	Deijlerweg 165-167 - Schoutstraat 2-4 / Baljuwstraat 1-7 / Schoutstraat 1-3 / Schoutstraat 5-7 / Schoutstraat 9-11 / Weijemanstraat 1a-11
48	De Lus, ong.
41	Dennenlaan 9 / Buurtweg 27 / hek bij Buurtweg 27 / Dennenlaan 9a (Clingenbosch)
41	Dennenlaan 9a / Buurtweg 27 / hek bij Buurtweg 27 / Dennenlaan 9 (Clingenbosch)
49	De Wassenaarse Slag 11
50	De Wassenaarse Slag 26
51	De Wassenaarse Slag 17
52	De Wassenaarse Slag ong (militair complex/object)
53	De Wassenaarse Slag ong, De Klip, Rijksdorp (militair complex/object)
54	De Wassenaarse Slag ong. bij 15 gedenkteken
55	De Wassenaarse Slag, Schuilplaatsen WO I

227	Doctor Leydstraat 1a / Oostdorperweg 27-29
56	Doctor Leydstraat 1 - 3 - 5 - 7
442	Dr. Mansveltkaade 50-80 / Zonneveldweg 1-9 / 11-19 / 21 -45 / 47-55 / 57-71 / 73-85
57	Doornweg 3
58	Duindigt historische buitenplaats / Waalsdorperlaan 1-2-3-3a / 4-5
58	Duindigt 1
58	Duindigt 2,
58	Duindigt 3,
58	Duindigt 7, 8, 8a
58	Duindigt 9,
58	Duindigt 10,
59	Duinlustweg 11
60	Duinlustweg 13
61	Duinrell historische buitenplaats
61	Duinrell 1,
61	Duinrell 15
61	Duinrell 3 en 4
62	Duinvoetlaan 1
63	Duinvoetlaan 2
64	Duinvoetlaan 7
65	Duinvoetlaan 6 - 8
66	Duinvoetlaan 10 - 12
67	Duinvoetlaan 22
68	Duinvoetlaan 34
69	Duinweg 4
70	Duinweg 13
71	Duinrooslaan 3
72	Eikendael 3
73	Eikenhorst 1 en 2
74	Eikenlaan 2
75	Eikenlaan 6
76	Eikenlaan 8
77	Eikenlaan 12
78	Eikenlaan 24
79	Europaschoolplein 1-13
80	Fabritiuslaan 2 / Middelweg 33
81	Gang 2
82	Gang 3 - 4
83	Gang 5 - 5a
84	Gang 7
85	Gang 9 - 10 met schuur
86	Johan de Wittstraat 43, Gemeentewerf / Haven ong.

87	Groen van Prinstererlaan 11
88	Groenendaal 1, 2
89	Groenendaal 8
90	Groot Haesebroekseweg 1
91	Groot Haesebroekseweg 2b / Schouwweg 61
92	Groot Haesebroekseweg 3 / 5 - 7
93	Groot Haesebroekseweg 4
94	Groot Haesebroekseweg 9
95	Groot Haesebroekseweg 15
96	Groot Haesebroekseweg 17
97	Groot Haesebroekseweg 19
98	Groot Haesebroekseweg 22
99	Groot Haesebroekseweg 27
100	Groot Haesebroekseweg 27b
101	Groot Haesebroekseweg 30 transformatorhuisje
102	Groot Haesebroekseweg 33
103	Groot Haesebroekseweg 43
104	Groot Haesebroekseweg 53
105	Groot Haesebroekseweg 56
106	Groot Hoefijzerlaan 34 / Klein Hoefijzerlaan 6
107	Groot Hoefijzerlaan 38 / Hogeweg 8
108	Groot Hoefijzerlaan 40, 42, 44
109	Havenplein 2 t/m 26, 1 t/m 27
110	Havenstraat 32 en 34
111	Hazelaan 4
112	Hazelaan 15
113	Het Kerkehout 103, bijgebouwen
7	Het Kerkehout 8-34 - Louisestraat 1 - Adrianastraat 2, / Adrianastraat 1-5 / Louisestraat 2-12 / Louisestraat 14-30 / Louisestraat 3-9 / Louisestraat 11-17
114	Het Kerkehout 64
115	Hofcampweg 46 t/m 100
116	Hoflaan 18
117	Hoge Klei 1
118	Hoge Klei 2
119	Hoge Klei 3
120	Hoge Klei 4
121	Hoge Klei 7
122	Hogerbeetstraat 2 – 38
123	Hogeweg 1
124	Hogeweg 4 en 6
107	Hogeweg 8 / Groot Hoefijzerlaan 38
125	Houtlaan 5 / Laan van Hoogwolde 6
126	Iepenlaan 8

127	Jagerslaan Zuid 2a
128	Jagerslaan Zuid 3
8	Johannastraat 2 / johannastraat 1-19 / Adrianastraat 20-26 / Adrianastraat 41-45 / Mariastraat 1-23 / Mariastraat 2-26 / Louisestraat 32-66 / Louisstraat 19-41
129	Jonkerlaan 90, De Burcht
130	Julianaweg 6
131	Julianaweg 10
132	Katwijkseweg 19b
133	Katwijkseweg 25
134	Katwijkseweg achter 32, schuur
135	Katwijkseweg bij 42 (Militair complex/object)
136	Kerkeboslaan 2a
137	Kerkeboslaan 4
138	Kerkstraat 11
139	Kerkstraat 20
140	Kerkstraat 26-28-30-32-34
150	Kerkstraat 36
151	Kerkstraat 38-40
35	Kerkstraat 51b - Burchtlaan 30 - 32
152	Kerkstraat 55
153	Kerkstraat 57-59 / 61-63-65-67
154	Kerkstraat 76-78
155	Kerkstraat 82
156	Kerkstraat 84-86-88
157	Kerkstraat 90-92
158	Kerkstraat 94 t/m 112 (even)
159	Kerkstraat ong Wilhelminamonument
160	Kievietslaan 9
161	Kievietslaan 34
162	Kievietslaan 35
163	Kievietslaan 60
164	Klein en Groot Berkheide ong (militair complex/object)
106	Klein Hoefijzerlaan 6 / Groot Hoefijzerlaan 34
165	Klein Persijnlaan 37
166	Klingelaan 4
167	Klingelaan 45
168	Koekoekslaan 2B
169	Koekoekslaan 3
170	Koekoekslaan 6
171	Koekoekslaan 7
172	Koekoekslaan 9
173	Konijnenlaan 6
174	Konijnenlaan 41

175	Konijnenlaan 42
176	Koninginneweg 1
177	Koninginneweg 6
178	Koninginneweg 8
179	Korenlaan 10 / Korenlaan 12-Windlustweg 21 / Windlustweg 19
179	Korenlaan 12-Windlustweg 21 / Windlustweg 19 / Korenlaan 10
180	Korenlaan 21 / Molenweg 28
181	Laan van hoogwolde 2
125	Laan van Hoogwolde 6 / Houtlaan 5
182	Laan van Koot 8
183	Laan van Koot 12
184	Laan van Koot 20
185	Laan van Pluymesteijn 36
186	Laan van Rhemen van Rhemenshuizen 10
187	Lange Kerkdam 41-43
188	Lange Kerkdam 48, 50
189	Lange Kerkdam 52-54 / 62-64 / 66-68 / 70-72 / 74 / 76-78 / 80-82 / 84-86
190	Lange Kerkdam 55-57
191	Lange Kerkdam 83-85
192	Lange Kerkdam 100
193	Lange Kerkdam 109-111-113
194	Lange Kerkdam 115
195	Lange Kerkdam ong, Schulpbrug
196	Langstraat 5-7
197	Langstraat 6-8
198	Langstraat 10
199	Langstraat 24, 26
200	Langstraat 28 en 28a
201	Langstraat 42a, 42
202	Langstraat 44
203	Langstraat 54
204	Langstraat 68-70-72
206	Langstraat 192-192a-194-194a
207	Lijsterlaan 1
208	Lindelaan 1
7	Louisestraat 3-9 / Louisestraat 11-17 / Louisestraat 3-9 / Louisestraat 14-30 / Louisestraat 2-12 / Louisestraat 1- Het Kerkehout 8-34 - Adrianastraat 2 / Adrianastraat 1-5

8	Louisestraat 32-66 / Louisstraat 19-41 / Adrianastraat 20-26 / Adrianastraat 41-45 / Mariastraat 1-23 / Mariastraat 2-26 / Johannastraat 2 / johannastraat 1-19
209	Maaldrift 3
210	Maaldrift 5, 5a en 5c
211	Maaldrift 7 ^e
8	Mariastraat 1-23 / Mariastraat 2-26 / Adrianastraat 20-26 / Adrianastraat 41-45 / Johannastraat 2 / johannastraat 1-19 / Louisestraat 32-66 / Louisstraat 19-41
212	Mecklenburglaan 1
213	Mecklenburglaan 6
214	Meijboomlaan 1 /5a
215	Meijboomlaan 2
214	Meijboomlaan 5a / 1
215	Meijendelseweg ong wachthuisje
216	Menkenlaan 14-16-18-20
217	Menkenlaan 8-10-12
80	Middelweg 33 / Fabritiuslaan 2
218	Molenstraat 2
219	Molenstraat 16-18
220	Molenstraat 23 en 23a
180	Molenweg 28 / Korenlaan 21
221	Nachtegaallaan 6-6a
222	Nassaulaan 1-3
223	Nassaulaan 2-4
224	Nassaulaan 17
225	Oostdorperweg 2-4 / Van Zuylen van Nijveltstraat 298a
226	Oostdorperweg 17-19-21-23
227	Oostdorperweg 27-29 / Doctor Leydstraat 1a
228	Oostdorperweg 39-41-43-45
229	Oostdorperweg 33
230	Oostdorperweg 35
231	Oostdorperweg 46-46a
232	Oostdorperweg 59
234	Oostdorperweg 60 en 62
235	Oostdorperweg 100
236	Oostdorperweg 104
237	Oostdorperweg 109
238	Oostdorperweg 119
239	Oostdorperweg 149 / Verlengde Hoge Klei 2-8
240	Oostdorperweg 159 en bollenschuur

241	Oostdorperweg 169-171 en bollenschuur
242	Oostdorperweg 199 en 199a
243	Oostdorperweg 199, bij bunker (militair complex/object)
244	Oostdorperweg 201, bijgebouwen
245	Oostdorperweg 203, hooiberg
246	Oostdorperweg 206, bijgebouwen
247	Oostdorperweg 208, bijgebouwen
248	Oosterbeek 1
249	Oosterbeek 3, 4, 5
250	Oranjelaan 3
251	Oranjelaan 5
252	Oranjelaan 6
253	Oud Clingendaal 7
254	Oud Clingendaal 8 / Rijksstraatweg 679
255	Oud Clingendaal bij 7, theehuisje
257	Oud Wassenaarseweg 4-6 en tuinhuisje
258	Oud Wassenaarseweg 5, 7, 7b
259	Oud Wassenaarseweg 9
260	Paauwlaan 2b, transformatorhuisje
261	Papegaaienlaan 10
262	Papegaaienlaan 12
263	Papegaaienlaan 14
264	Papeweg 1
265	Papeweg 1a en 1b
266	Papeweg 41
267	Papeweg 44
268	Persijnlaan 3-5
269	Pieter Twentlaan 2
270	Pieter Twentlaan 4
271	Pieter Twentlaan 6-6a-6b-8-10-10a-10b
272	Plein bij 2
273	Plein bij 3, begraafplaats
36	Poortlaan 1-3 / Burchtplein 1 - 1a / Burchtplein 1b - 2 - 3 - 4 / Burchtplein 5 - 6 / Burchtplein 7 - 8
274	Prins Frederiklaan 6
275	Prins Frederiklaan 8
276	Prins Frederiklaan 13
278	Prins Frederiklaan 18-20
279	Prins Frederiklaan 28
280	Prins van Wiedlaan 20-22
281	Prins van Wiedlaan ong brug
282	Prinsenvweg 9-11 / 13-15 / 17-19
283	Prinses Marielaan 9 / Victorialaan 1 / 3-5 / 7-9 / 11-13 / 2-4 / 6-8
284	Prinses Marielaan 15-17

285	Prinses Marielaan 17a-17b
286	Prinses Marielaan 19-21 / 23-25
287	Prinses Marielaan 27
288	Prinses Marielaan ong brug 1
289	Prinses Marielaan ong brug 2
290	Raadhuislaan 10
291	Raadhuislaan 11
292	Raaphorst 4
293	Raaphorst ong, duiventil op de Horsten
294	Raaphorstlaan 3 (bijgebouwen)
295	Raaphorstlaan 6
296	Raaphorstlaan 10a
297	Raaphorstlaan 11
298	Raaphorstlaan 11b
299	Raaphorstlaan 15 / bij 17 / bij 19
300	Raaphorstlaan 16
301	Raaphorstlaan 18 en bijgebouwen
302	Raaphorstlaan 26
303	Raaphorstlaan 28 en bijgebouwen
305	Raaphorstlaan ong dierentuin
306	Reijerlaan 5-6
307	Ridderlaan 4-6-8
308	Rijksstraatweg 167 - 169 bij
309	Rijksstraatweg 191
310	Rijksstraatweg 225 bij
311	Rijksstraatweg bij 247 (militair complex/object)
312	Rijksstraatweg 269
313	Rijksstraatweg 275
314	Rijksstraatweg 431
315	Rijksstraatweg 433
316	Rijksstraatweg 548, trafo
317	Rijksstraatweg 601
318	Rijksstraatweg 631
319	Rijksstraatweg 667
320	Rijksstraatweg 675 wachthuisje
321	Rijksstraatweg 677
254	Rijksstraatweg 679 / Oud Clingendaal 8
322	Rijksstraatweg 681 / 683
323	Rijksstraatweg 777
324	Rijksstraatweg 793
325	Rijksstraatweg 799
326	Ruijgeliaanse, zonneveldpolder (militair complex/object)

327	Rozensteinstraat 15-47 / 49-73 / 68-72
328	Ruigelaan 1
329	Rust en Vreugdlaan 3-4
330	Rust en Vreugdlaan 7
330	Rust en Vreugdlaan 9
332	Rust en Vreugdlaan ong bij Rijksstraatweg (militair complex/object)
333	Santhorstlaan 1- Zijllaan 10-12 / Zijllaan 6-8 / 10-12 / 1-5 / 7-9 / 11-13 / 15-17 / 19-23 / 25-31 / 33-35
334	Santhorstlaan 2-4 / 6-8 / 10-16 / 3-21
335	Schoolstraat 13
336	Schoolstraat 14-14a-16
337	Schoolstraat 20, 22
338	Schoolstraat 24
339	Schoolstraat 49
340	Schoolstraat 53
341	Schoolstraat 55
342	Schoolstraat 65
343	Schoolstraat 70
344	Schoolstraat 82 / Van Zuylen van Nijveltstraat 245a
16	Schoutstraat 1-3 / Schoutstraat 5-7 / Schoutstraat 9-11 / Schoutstraat 2-4-Deijlerweg 165-167 / Baljuwstraat 1-7 / Weijermanstraat 1a-11
345	Schouwweg 13-13a-13b-14
346	Schouwweg 18
347	Schouwweg 21-21a-22-22a
348	Schouwweg 23-24-25-26
349	Schouwweg 28-30-31-32 / 34-35-36-37
350	Schouwweg 55
351	Schouwweg 56
352	Schouwweg 59
91	Schouwweg 61 en toegangsbrug / Groot Haesebroekseweg 2b
353	Schouwweg 73
354	Schouwweg 77
355	Schouwweg 79
356	Schouwweg bij 74, hek
357	Schouwweg ong bij 72, gedenkteken
358	Schouwweg 101
359	Schouwweg ong brug
360	Sophialaan 1
361	Sophialaan 4 / Stoeplaan 21
362	Stoeplaan 4
363	Stoeplaan 6-8

364	Stoeplaan 7-7a / Stoeplaan hek bij 17
364	Stoeplaan hek bij 17 / Stoeplaan 7-7a
365	Stoeplaan 17
361	Stoeplaan 21 / Sophialaan 4
366	Stoeplaan 23
367	Stoeplaan 25
368	Stoeplaan bij 27
369	Teylingerhorstlaan 1-3 / 5-7 / 9-11
370	Teylingerhorstlaan 6
371	Teylingerhorstlaan 15-17
372	Teylingerhorstlaan 23-25
373	Teylingerhorstlaan 27-29
205	Tuinpad 24a
374	Tuinpad 26-30
375	Tuinpad 38
376	Van Bergenlaan 6
377	Van Bergenlaan 7
378	Van Bommellaan 2-4 / 6-8 / 10-12
379	Van Brienenlaan onbekend (militair complex/object)
380	Van Bronckhorstlaan 34
381	Van Calcarlaan 13
382	Van Calcarlaan 16-18-20-22
383	Van Calcarlaan 17-19
384	Van Calcarlaan 30
385	Van Calcarlaan 32
386	Van Calcarlaan 34
387	Van Calcarlaan 44
388	Van der Duyn van Maasdamstraat 1-17 / 19-51 / 2-24 / 26-38 / 40-44 / 46-56 / 58-62 / 64-76 / Van Limburg Stirumstraat 1-9 / 11-23 / 25-51 / 53-57 / 59 - 69 / 2-38/ Van Hogendorpstraat 18-36
389	Van der Oudermeulenlaan 2b
390	Van der Oudermeulenlaan 3
391	Van der Oudermeulenlaan 16
392	Van der Oudermeulenlaan 18
393	Van der Oudermeulenlaan 19
394	Van der Oudermeulenlaan ong stootstenen
395	Van Heeckerenstraat 4-10 / Wassenaerstraat 1 -7 / 9-15 / 8-12 / 14-18

388	Van Hogendorpstraat 18-36 / Van Limburg Stirumstraat 1-9 / 11-23 / 25-51 / 53-57 / 59 - 69 / 2-38 / Van der Duyn van Maasdamstraat 1-17 / 19-51 / 2-24 / 26-38 / 40-44 / 46-56 / 58-62 / 64-76 /
388	Van Limburg Stirumstraat 1-9 / 11-23 / 25-51 / 53-57 / 59 - 69 / 2-38 / Van Hogendorpstraat 18-36 / Van der Duyn van Maasdamstraat 1-17 / 19-51 / 2-24 / 26-38 / 40-44 / 46-56 / 58-62 / 64-76 /
396	Van Zuylen Van Nijveltstraat 27-29
397	Van Zuylen Van Nijveltstraat 100
398	Van Zuylen van Nijveltstraat 247-249
344	Van Zuylen van Nijveltstraat 245a / Schoolstraat 82
399	Van Zuylen van Nijveltstraat 251-253 / 257-293
225	Van Zuylen van Nijveltstraat 298a / Oostdorperweg 2-4
400	Van Zuylen van Nijveltstraat 301
401	Van Zuylen van Nijveltstraat 313
239	Verlengde Hoge Klei 2-8 / Oostdorperweg 149
283	Victorialaan 1 / 3-5 / 7-9 / 11-13 / 2-4 / 6-8 / Prinses Marielaan 9
402	Vijverweg 2
403	Vijverweg 9
404	Vijverweg 11
405	Vijverweg 13
406	Vijverweg 15-17
407	Vijverweg 19-21 / 23-25
408	Vinkelaan 3-4-5-6
409	Vleysmanlaan 7
58	Waalsdorperlaan 1, 2, 3, 3a / Duindigt historische buitenplaats
58	Waalsdorperlaan 4, 5 / Duindigt historische buitenplaats
410	Waalsdorperlaan 8
411	Waalsdorperlaan 23-24-25-27
412	Waalsdorperlaan 27a
413	Waalsdorperlaan 28
414	Waalsdorperlaan 29
415	Waalsdorperlaan bij 29
416	Waalsdorpervlakte ong, gedenkteken
417	Waldeck Pymontlaan 11
395	Wassenaerstraat 1 -7 / 9-15 / 8-12 / 14-18 / Van Heeckerenstraat 4-10
16	Weijermanstraat 1a-11 / Schoutstraat 1-3 / Schoutstraat 5-7 / Schoutstraat 9-11 / Schoutstraat 2-4-Deijlerweg 165-167 / Baljuwstraat 1-7 /

418	Weteringlaan 10
419	Weteringlaan 11
420	Wilhelminalaan 1
421	Wilhelminalaan 2
422	Wilhelminaplein 1
423	Wilhelminaplein 2
424	Wilhelminaplein 2a
425	Wilhelminaplein 3
426	Wilhelminaplein 5
427	Willem III laan 4
428	Willem III laan 7
429	Willem III laan 3-5
430	Windlustweg 2-4
431	Windlustweg 5-7
179	Windlustweg 19 / Korenlaan 10 / Korenlaan 12-Windlustweg 21
179	Windlustweg 21-Korenlaan 12 / Windlustweg 19 / Korenlaan 10
432	Wittenburgerweg 20-30
433	Wittenburgerweg 178-188
434	Zijdeweg 2
435	Zijdeweg 22, 22a, 24
436	Zijdeweg 30
437	Zijdeweg 35
438	Zijdeweg 38, 39
439	Zijdeweg 40
440	Zijdeweg 48, trafo
333	Zijllaan 6-8 / 1-5 / 7-9 / 11-13 / 15-17 / 19-23 / 25-31 / 33-35 / Zijllaan 10-12 - Santhorstlaan 1
442	Zonneveldweg 1-9 / 11-19 / 21 -45 / 47-55 / 57-71 / 73-85 / Dr. Mansveltkade 50-80
443	Zuidwijklaan 195 t/m 229